

Goethe / Meister / Unger 1795

EN NYKLASSICISTISK OVERGANGSSKRIFT

AF ERIK DAL

Som omtalt i foregående artikel side 241 fandtes der fra c. 1470 både gotiske og »romerske« trykskrifter. Og et hovedkapitel i det ældre bogtryks historie handler herefter om, hvordan antikvaen tromlede frem og bemægtigede sig modersmålene foruden latinske bøger trykt hvorsomhelst. Henimod 1700 var den gotiske skriftfamilie forbeholdt Tyskland samt Norden, Balticum og de slaviske sprogområder, der ikke benyttede det kyrilliske alfabet. Selve den »brudte« skriftfamilie var endda reduceret – stort set til lidet varierede snit af den fraktur, som mellem 1520 og 1550 havde udviklet sig af den tyske kancelliskrift og fortrængt sine slægtninge undtagen den brede schwabacher, der opretholdt et skinliv som fremhævelsesskrift.

Denne fattiggørelse havde endnu en side. For mens antikvasnittene levede med i den almindelige stilhistorie fra renæssance til barok og videre til rococo og nyklassicisme, så lå frakturens variationer indenfor meget snævrere og ikke klart tidsbestemte rammer. Det forhindrer ikke, at der fandtes smukke fraktursnit! De udviklede sig blot ikke logisk af hinanden, men fulgte efter hinanden »stødvis og hæmmet«, som det er blevet sagt.

Henimod 1800 var tiden moden til en reform af antikvaskriften, og den er som bekendt knyttet til den franske skriftstøberfamilie Didot's navn. Den fødte modsætning mellem antikvaens småbogstaver, der byggede på den karolingiske minuskel og dermed på den levende penneføring, og dens storbogstaver, der kopierede den romerske monumentalskrift, blev nu næsten ophævet i den ny antikvastils statiske stivhed. »Fraktur-landene« kom dermed under et nyt pres. I forvejen var der spredte tyske, danske, svenske osv. røster, der talte for antikvaens brug til modersmålet; og en nødvendig betingelse for Didot-skrifternes succes var til stede: et glattere papir end tidligere tiders. Skriftreformen måtte da rejse et nyt spørgsmål: Kunne ikke også frakturskriften revideres efter en Didots, en Baskervilles, en Bodonis krav om klarhed, logik og elegance?

MONUMENTA
TYPOGRAPHICA VIII

Den tabende fraktur

Konrad F. Bauer:
*Zur Geschichte der
Unger-Fraktur, i
Gutenberg-Jahrbuch
1929 s. 287-96*

*Se ovenfor s. 203 om
Didots antikva og
s. 168 om dens for-
løber Romain du roi*

genannt hat, bis etwa 1785 zurückreichende Bemühungen, die Frakturtype umzugestalten, zu einem vergeblich gewesenem vorläufigen Abschluß, dreimal schnitt Didot, Ungers Zeichnungen zu Grunde legend, die erstrebte Reformtype, ohne Ungers Ziel zu erreichen. Darüber hat Unger selbst berichtet, als er, unterstützt von seinem, 1828 gestorbenen, Gehilfen Johann Christoph Gubitz, sein eigener Schriftschneider geworden, die Ergebnisse dieser Tätigkeit, die Unger-Fraktur, in den beiden Proben vorlegte, in denen er die Absichten, die ihn bei ihrer Ausführung

Beim Ausgange der Kirche gegen die andre Seite der Stadt hin, überrascht von dem Hügel herab, auf welchem Loreto liegt, der Anblick einer der reizendsten Naturscenen. Ein weites, reich bebautes, mit Reihen von Fruchtbäumen durchschnittenes Thal, senkt sich an dem Fuß der Berge; darüber hin, und seitwärts hinaus schweift der Blick auf die gränzenlose Fläche des Adriatischen Meeres. Diese Segen und Freiheit athmende Aussicht gibt bessere Empfindungen wieder, und verdrängt jene, die der Anblick der Priestergewalt über des Volkes Blödsinn erregte. Sie verschwinden ganz, diese widrigen Eindrücke, je wei-

Udsnit i naturlig størrelse af Didots første eller anden prøve, af Didots tredie prøve, af Ungers første forsøg og af Goethes Wilhelm Meister. De tre førstnævnte er gengivet efter Berühmte Druckschriften, hrsg. v. G. A. E. Bogeng. I: Die Unger-Fraktur. Heidelberg 1922. Udg.s forord er sat med første prøve, mens en skriftprøve og Ungers to prøvehæfter er i typografisk facsimile.

Udgangspunktet for et bekræftende svar på dette spørgsmål lå i den forretningsmæssige og personlige forbindelse mellem den franske foregangsmand Firmin Didot og den tyske xylograf og bogtrykker Johann Friedrich Unger (1753-1804). Denne dygtige mand hyldede den nye æstetik, indførte Didots antikva i Tyskland og fik Didot til at forsøge sig med den møjsommelige fremstilling af hidtil usete fraktursnit, så fjernt denne skriftfamilie end lå fransk ånd og tradition. Man må beundre Didot for at have gennemført flere forsøg; desværre må beundringen mere gælde ildhuen end resultaterne.

Det ene af de to første snit er kendt (fra 1789-90); det har endnu bevaret den mørke karakter, vi plejer at tilskrive de ældste frakturer. Men med læseligheden og harmonien er det rigtignok småt bevendt. Skriften er på een gang skriveskriftagtig flydende og frakturagtig kantet og brudt; man erkender, at Didot har indfanget noget af den ham egne stivhed i billedet, men resultatet er alligevel blevet uroligere end de gængse frakturer.

*J. F. Unger og
Firmin Didot*

Førstelanden prøve

den Buchstaben so zu formen, daß er sich deutlich von den andern auszeichnete, und daß die bis jetzt so häufigen Verwechslungen in den Büchern vermieden würden. Man findet nemlich oft b statt d, V statt B, u. s. w. Besonders häufig aber ist die Verwechslung zwischen u und n, welche bei der gegenwärtigen Schrift, wenn der Korrektor nicht äußerst unachtsam ist, wohl nicht so leicht möglich sein wird. Gerade aus der Ähnlichkeit mehrerer Buchstaben unter einander entstehen hauptsächlich die vielen Druckfehler, worüber man so häufig bei Deutschen Werken klagt. So viel es ohne allzu große Abweichung von der gewöhnlichen Form geschehen konnte, habe ich die übereinstimmenden Schriftzüge sorgfältig

Wenn die erste Liebe, wie ich allgemein behaupten höre, das Schönste ist, was ein Herz früher oder später empfinden kann; so müssen wir unsern Helden dreifach glücklich preisen, daß ihm gegönnt ward, die Wonne dieser einzigen Augenblicke in ihrem ganzen Umfange zu genießen. Nur wenig Menschen werden so vorzüglich begünstigt, indess die meisten von ihren frühern Empfindungen nur durch eine harte Schule geführt werden, in welcher sie, nach einem kümmerlichen Genuß, gezwungen sind, ihren besten Wünschen entsagen, und das, was ihnen als höchste Glückseligkeit vorschwebte, für immer entbehren zu lernen.

Didot meddelte nu Unger, at han havde fundet et meget smukt håndskrift i Bibliothèque royale – desværre vides det ikke hvilket – og at han til sit tredie forsøg lod sig inspirere af det, foruden af Ungers fortegninger. Resultatet blev ganske forskelligt fra det tidligere: samtidig mere strunk og let, men trods den manglende hældning ikke uden noget af rococo-kursivernes og -skriveskrifternes elegance, der dog atter sløres af fremmedelementer i enkelthederne. Den tilstræbte egalisering var atter glippet. Unger afholdt sig fra kommentarer, men kyndige folk, der fik skriften at se, var ikke så hensynsfulde.

Unger indså, at han ikke kunne trække flere vexler på venskabet med sin franske kollega, og gik nu ufortrøden i gang med at tilegne sig den vanskelige stempelskærererkunst. Han ville og måtte skabe en brugbar og tidssvarende fraktur. Det første (ialt altså fjerde) resultat benyttedes til det læseværdige kildeskrift: Probe einer neuen Art Deutscher Lettern. Erfunden und in Stahl geschnitten von J. F. Unger. Berlin, 1793. Det svarede til tidens tendenser ved at være ret bredt og lyst i billedet, meget lysere end den ældste prøve, men samtidig mere rationelt frakturagtigt end den tredie prøve, dog at Unger søger bort fra det altfor kantede i frakturens småbogstaver, idet de gøres spidse og uden brydninger. »Ich habe bei diesen Lettern gesucht, das Helle und Zarte der Lateinischen Schrift hineinzubringen, ohne

Tredie prøve

*Ungers egen
(fjerde) prøve*

*I mellemtiden
havde J. H. Campe
lanceret en moderne
fraktur der ikke
vandt bifald*

nur einen Zug davon zu entlehnen,« siger Unger i prøvehæftet, hvor han også nævner sin medarbejder, xylografen Joh. Cph. Gubitz. Denne havde vistnok tidligere arbejdet for J. G. I. Breitkopf, Ungers hårdeste, men ikke nyklassicistiske konkurrent.

*Den endelige
Unger-fraktur*

Den utrættelige begynder i skriftskæringen var dog endnu ikke tilfreds. Men den endelige Unger-fraktur, som den lanceredes i Zweite Probe allerede året efter den første, januar 1794, må rigtignok have overrasket de sagkyndige og især de få, der måtte have fulgt Ungers eksperimenter i positiv ånd. Her fandtes igen de gamle brydninger nærmest i gotisk ånd (a c e g m), og her fandtes de gamle storbogstavers hele formsprog, fjernt fra al afsmitning af de enklere former i ikke-gotiske alfabetter, eller i de foregående Didot-Ungerske prøvearbejder. Et tidspræg havde skriften unægtelig fået ved den lysere, spidst elegante tegning, men nogen reformskrift i dybere forstand var den ikke; måske har Gubitz været nok så virksom som Unger selv. Skriftens inspiration kom, som fremhævet af Konrad Bauer, nærmest fra *kobberstikkernes* frakturbehandling, ganske som kobberstikkernes teknik havde påvirket de nyklassicistiske antikvaskrifter så afgørende ved at føre dem bort fra den organiske, skriftbundne beherskethed i forholdet mellem grundstreger, hårstreger og seriffer i hvert bogstav. »Ich legte dabei die gewöhnliche deutsche Schrift zum Grunde, that alle entbehrlichen Züge davon, gab sämmtlichen Buchstaben mehr Verhältniss und Licht, und so entstanden diese Lettern,« hedder det i Zweite Probe.

Til selve skriftens lyse præg svarede, at der til fremhævelse skulle benyttes en ret stærk spatiering – Unger hadede Schwabacher – og at linierne var skudt, ofte med flere punkt. Disse træk var nu ingenlunde Ungers opfindelse, men havde i nogen tid været gængse, de bidrog til den lethed i satsbilledet, som var tidens løsen, og som Unger nu også imødekom i selve skriften.

Unger stod for at skulle trykke Goethes Neue Schriften og indså naturligvis betydningen af at vinde mesteren for sine forsøg. Det lykkedes ikke første gang, men midt i Neue Schriften skiftedes dog til den nye skrift. Således kom Unger-frakturen en af de første gange i praktisk anvendelse til et af verdenslitteraturens store værker: Goethes roman Wilhelm Meisters Lehrjahre. Elegant og lille skulle formatet være, ikke tungt og lærd; og med en skriftbehandling som skildret blev romanen da også på fire bind. Der er ingen udsmykning udover en linie over

Goethes værker

Siebzehntes Capitel.

Der Tag wollte nicht endigen, als Wilhelm, seinen Brief schön gefaltet in der Tasche, sich zu Marianen hinschante, auch war es kaum düster geworden, als er sich wider seine Gewohnheit nach ihrer Wohnung hinschlich. Sein Plan war: sich auf die Nacht anzumelden, seine Geliebte auf kurze Zeit wieder zu verlassen, ihr, eh' er wegginge, den Brief in die Hand zu drücken, und bey seiner Rückkehr in tiefer Nacht ihre Antwort, ihre Einwilligung zu erhalten, oder durch die Nacht seiner Liebesurgen zu erzwingen. Er slog in ihre Arme, und konnte sich an ihrem Busen kaum wieder fassen. Die Lebhaftigkeit seiner Empfindungen verberg ihm anfangs, daß sie nicht wie sonst mit Herzlichkeit ant-

wortete; doch konnte sie einen ängstlichen Zustand nicht lange verbergen, sie schügte eine Krankheit, eine Unpäßlichkeit vor, sie beklagte sich über Kopfsch, sie wollte sich auf den Vorschlag, daß er heute Nacht wieder kommen wolle, nicht einlassen. Er ahndete nichts Böses, drang nicht weiter in sie; fühlte aber, daß es nicht die Stunde sey, ihr seinen Brief zu übergeben. Er behielt ihn bey sich, und da verschiedene ihrer Bewegungen und Reden ihn auf eine höfliche Weise wegzugehen nöthigten, ergriff er im Laumel seiner ungenügsamen Liebe eines ihrer Halsstücher, steckte es in die Tasche, und verließ wider Willen ihre Lippen und ihre Thüre. Er schlich nach Hause, konnte aber auch da nicht lange bleiben, kleidete sich um, und suchte wieder die freye Luft.

Als er einige Straßen auf und abgegangen war, begegnete ihm ein Unbekannter, der

Ω 2

hvert kapitel, det er en velproportioneret og tiltalende lille bog at se på. Men Goethe selv påskønnede ikke i særlig grad Ungers indsats, skønt han modsat Schiller var tilhænger af fraktur.

I det hele blev Ungers møjsommeligt tilkæmpede og til syvende og sidst lidet sensationelle skrift oftest køligt modtaget; og når den endelig købtes af et bogtrykkeri, brugtes den undertiden uheldigt, således til petitstykker, vers eller lignende i bøger med en større brødkrift, hvorved formkontrasten til de traditionelle frakturer gør sig uheldigt gældende, ikke at tale om titelblade og anden sats med sammenstilling af diverse grader af Unger- og anden fraktur. Fra c. 1800 var den dog solidt etableret og brugtes – nu i seks grader – af mange romantiske digtere: Schleiermacher, Tieck, brødrene Schlegel o. fl. Ved smagsændringen omkring 1820 gik den stort set i glemme. At nutidens skriftexperter især i den engelsktalende verden har givet den en ilde medfart, fordi den savner den saft og kraft, der kan vinde selv frakturmodstandere for de gamle fraktursnit, er ikke uventet, og selv mindre skarpe kritikere må vist erkende,

J. W. von Goethe:
Wilhelm Meisters
Lehrjahre. I, 1795

Skriftens efterliv

at den smukkeste nyklassicistiske antikva egentlig er J. E. Walbaums; han formåede endog at tegne både en fraktur og en levedygtig antikva med kursiv.

Lidet skulle skriftens ophavsmænd og første kritikere ane, at den netop ved at benyttes ret lidt overlevede til vort århundrede i uslidt og delvis komplet ubrugt stand, og at skriftstøberiet Enschedé i Haarlem fik stor succes på at genudgive skriften. Frakturen levede jo i Tyskland, til Hitler favoriserede den halvt ihjel og senere afskaffede den, og dyrkelsen af klassicisme og biedermeier knyttedes i særlig grad til denne skrift, der også ofte inspirerede nutidens skriftkunstnere, således E. R. Weiss og Rudolf Koch. Men i sig selv gemte den et stykke af J. F. Ungers egen skæbne: Et så ægte udslag af tysk kunnen og smag som den gamle fraktur blev underkastet pression af en sydlandsk modestrømning, en fransk-tysk mesalliance frembragte ingen varige resultater, og det endelige produkt havde ikke tilegnet sig det væsensfremmede, men var hverken for alvor nyt eller traditionelt gammelt og glædede derfor få. Først længe efter blev taberen – i kraft af den styrke og den svaghed, der ligger i ethvert kompromis – en slags sejrherre.

Et nuanceret billede af den livlige samtidige debat giver Ernst Crous: Die Schriftgiessereien in Berlin von Thurneysers bis Unger, Berlin 1928

Unger-frakturens historie i Danmark er vistnok ikke udforsket. Andreas Seidelin havde den eksempelvis senest 1805, og dens helt små grader findes til supplerung af almindelige skrifter hos J. N. Høst i Maribo 1806